

नेपाल विशेष सेवाको गठन, संचालन सम्बन्धी कानूनलाई संसोधन र एकीकरण गर्न वनेको विधेयक , २०७६ को समिक्षा

१) पृष्ठभूमि

व्यवस्थापिकाको सवैभन्दा महत्वपूर्ण संवैधानिक दायित्व मध्ये एक दायित्व कानून निर्माण नै हो जस अर्न्तगत गुप्तचरी तथा प्रतिगुप्तचरी कार्यलाई व्यवस्थित गर्न विद्यमान विशेष सेवा ऐन, २०४२ लाई प्रतिस्थापन गर्ने गरी संसदको माथिल्लो सदन राष्ट्रिय सभामा “नेपाल विशेष सेवाको गठन, संचालन सम्बन्धी कानूनलाई संसोधन र एकीकरण गर्न वनेको विधेयक , २०७६” दर्ता भएकोमा राष्ट्रिय सभाको विधायन व्यवस्थापन समितिबाट २०७६ साल चैत्र ६ गते केही संशोधन सहित पास भएकोमा^१ २०७७ साल ज्येष्ठ ६ गते राष्ट्रिय सभाबाट सो विधेयक अनुमोदन भएको छ ।

मुलुकको सार्वभौमिकता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रिय स्वाधिनता, राष्ट्रिय सुरक्षा र हित (sovereignty, territorial integrity, national independence, national security and national interest) जस्ता विषमा विशेष सेवाको गठन, सञ्चालन सम्बन्धी कानून हुनु हरेक सार्वभौम मुलुकलाई आवश्यक हुने हुँदा यस विधेयकले धेरै महत्व राख्दछ । हाल मुलुकमा कायम रहेको नेपाल विशेष सेवा ऐन, २०४२ लाई खारेज गर्ने र त्यस ऐन बमोजिम भए गरेका काम-कारवाही यसै ऐन बमोजिम भएको कायम गराउने समेत उद्देश्य राखी यो विधेयक प्रस्तुत गरिएको छ । स्वयं सम्माननीय प्रधानमन्त्री केपी शर्मा ओलीद्वारा संसदमा प्रस्तुत भएको यो विधेयक समितिमा छलफलको क्रममा रहँदा विपक्षी दलका सभासदबाट प्राप्त केही सुझावलाई समेटेको छ । यो विधेयकलाई विशेष सेवाको गठन र सञ्चालनका सम्बन्धमा हेर्दा एउटा राम्रो विधेयकका रूपमा लिन सकिन्छ । तर यसका कमीकमजोरीहरु खाशगरी नागरिकको संविधान प्रदत्त संचार तथा गोपनियताको हकलाई कुण्ठित गर्ने, कार्यकारीले यसको दुरुपयोग गर्न सक्ने, साथै जवाफदेहिताको अभाव जस्ता व्यवस्थाले विधेयकको आधारभूत उद्देश्यलाई कमजोर बनाउन सक्ने उक्तिकै सम्भावना देखिन्छ । तसर्थ पनि यो विधेयक प्रतिनिधी सभाले अन्तिम रूपमा अनुमोदन गर्नु पूर्व विधेयकले तय गरेको मुलुकको सार्वभौमिकता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रिय स्वाधिनता,

^१ Received information the Legislative Management Committee

राष्ट्रिय सुरक्षा र हितका लागि गुप्तचरी तथा प्रतिगुप्तचरी कार्य पनि गर्न सकिने अनि नागरिकको सञ्चार, अभिव्यक्ति तथा गोपनीयताको हक पनि पनि उपभोग गर्न बाधा उत्पन्न नहुने गरी यसमा संशोधन हुन बाञ्छनीय देखिन्छ ।

विशेष परिस्थितिको सामना गर्न सार्वभौमिकता, भूमि जस्ता विषयको रक्षा गर्न यो विधेयक महत्वपूर्ण हुँदाहुँदै पनि विधेयक प्रस्तुतीलाई सरकारको नागरिकका हक अधिकारप्रतिको दायित्वसँग जोडेर हेर्नु पर्ने हुन्छ जसका लागि संसदमा दर्ता भएका मुख्य मुख्य विधेयकहरु जस्तो की गुठी विधेयक, सुचना प्रविधि विधेय, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग विधेयकलाई सँगै राखेर हेर्नु पर्ने हुन्छ । यी विधेयक भित्रका प्रावधानको आधारमा यी विधेयकहरु नागरिककर्मीको नजरमा विवाद मुक्त हुन सकेनन ।² राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ लाई संशोधन गर्नका लागि ल्याईएको विधेयकमा त सरकारले संविधानले आयोगलाई दिएको अधिकार समेत संविधानको छद्म व्याख्यावाट (colourable interpretation of the constitution) संकुचित पार्न लागेको छ ।³ त्यसैले यि विधेयकहरुका कतिपय व्यवस्थाहरु संविधान प्रदत्त मौलिक हक तथा सभ्य समाजमा स्विकार्य नागरिक स्वतन्त्रता विरोधी छन ।⁴ गुठी सम्वन्धी विधेयकले त आदिवासी जनजाती समुदायको सांस्कृतिक अधिकार कुण्ठित गर्ने भनी काठमाण्डौंका स्थानिय समुदायको विरोध पछि सरकारले उक्त विधेयक फिर्ता लिन बाध्य भयो । विधेयकमा उल्लेख गरिएका उद्देश्य परिपुर्तिका लागि यस विधेयकको जरुरी तथा कानुनी शासन कायम गर्न, मानव अधिकार संस्कृतिको निर्माण गर्न, सो को रक्षा र संम्वर्धन गर्न व्यवस्थापिकाको विधायिकी कार्य विचको अर्न्तसम्वन्धलाई लिएर यस विधेयकको समिक्षा गरिएको छ ।

२) अध्ययन विधी

हालै मात्र राष्ट्रिय सभावाट पारीत भई प्रतिनिधी सभाको कार्यविधीमा प्रवेश गरेको यस विधेयकको समिक्षा मुलतः विवरणात्मक एवं तुलनात्मक पद्धतिवाट गरिएको छ । अध्ययन प्रतिवेदनमा संक्षिप्त रुपमा विधेयकको संरचना प्रस्तुत गरिएको छ भने राज्यले उक्त विशेष सेवाको गठन र सञ्चालन

² तेजमान श्रेष्ठ (२०२० सन) “अलमलमा व्यवस्थापिका” नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तक, २०२० ईन्सेक, २०७६ फाल्गुण, काठमाण्डौं।

³ तेजमान श्रेष्ठ (२०७६) “मानव अधिकार आयोगको संवैधानिक कार्यादेशमा सङ्कुचन”, प्राची अंक ९७, साउन २०७६ (पृष्ठ १५देखि २४) पृ. १६ ।

⁴ तेजमान श्रेष्ठ (२०२० सन) । पाद टिप्पणी २

गर्दा नागरिकको संविधान प्रदत्त मौलिक असरमा पर्न सक्ने असरको बारेमा विस्तृतमा प्रस्तुत गरिएको छ । गोपनीयता तथा सञ्चारको हक अर्न्तगत संवैधानिक व्यवस्था, सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित नजिर तथा नेपाल पक्ष भएको मानव अधिकार सम्बन्धी अर्न्तराष्ट्रिय महासन्धीको व्यवस्थाले समेत आधार मानेर विधेयकको व्यवस्थाको समिक्षा गरिएको छ भने अन्तमा विधेयकका सबल पक्ष तथा नागरिकको हक अधिकार रक्षा गर्न विधेयकका सुधार गनु पर्ने सम्बन्धमा सुभाब समेत प्रस्तुत गरिएको छ ।

३) संसदमा विधेयकको प्रवेश

नेपाल विशेष सेवाको गठन, संचालन सम्बन्धी कानुनलाई संसोधन र एकीकरण गर्न वनेको विधेयक, २०७६ संसदमा २०७६।०८।२५ मा दर्ता गरिएको थियो जुन विधेयक सम्मानीय प्रधानमन्त्री श्री के पी ओली स्वयंले गर्नु भएको हो । राष्ट्रिय सभामा उत्पत्ति भएको उक्त विधेयक माननीय सदस्यहरुलाई मिति २०७६।०८।२९ मा वितरण गरिएको थियो भने राष्ट्रियसभाको २०७६ पौष १४ गते बसेको बैठकमा सरकारका तर्फबाट अर्थमन्त्री डा. युवराज खतिवडाले विधेयक प्रस्तुत गर्दै सामाजिक जीवनलाई अनुशासित, व्यवस्थित र सभ्य बनाउन आवश्यक व्यवस्था गर्दै विधेयक ल्याइएको बताउनु भएको थियो ।^५ विधेयक उत्पत्तिको घटनाक्रम यस्तो रहेको छ ।

क्र स	घटनाक्रम मिति	गतिविधी
१	२०७६।०८।२५	प्रस्तुतकर्ता सम्माननीय प्रधानमन्त्री के पी ओली
२	२०७६।०८।२९	मा स हरुलाई वितरण
३		विरोधको सुचना दर्ता बहुमतको आधारमा सो सुचना अस्वीकृत
४	२०७६।९।१४	अर्थमन्त्री डा. युवराज खतिवडाद्वारा रा स मा प्रस्तुत
५	२०७६।९।१६	सामान्य छलफल
६	२०७६।९।२४	समितिमा दफावार छलफल
७	२०७६।११।१२	समितिमा छलफल, पत्रकारलाई प्रवेशमा प्रतिबन्ध ^६

५ 'श्रीमान श्रीमतीबीचका कुरा सरकारले हेर्ने, सुन्ने र ट्याप गर्ने' बाह्रखरी २०७६ पौष १४ काठमाडौं ।

६ समाचारमा उल्लेख भए अनुसार

८	२०७६।१।२।०६	विधायन व्यवस्थापन समितिबाट केही प्रावधानमा संशोधन सहित पारित
९	२०७७।१।०६	विधायन व्यवस्थापन समितिबाट पारित विधेयक जस्ताको तस्तै राष्ट्रिय सभाबाट पारित

४. विधेयकको संरचना, अन्तर वस्तु र समिक्षा

यस विधेयकमा १२ परिच्छेद र १०५ दफा रहेको छ।^७ उक्त विधेयक पहिलो पटक राष्ट्रिय सभामा प्रस्तुत हुँदा १०८ दफा रहेको थियो भने केही दफा, हटाई, केहीले मर्ज गरी, केही थप गरी राष्ट्रिय सभाबाट अनुमोदन हुँदा त्यसमा १०५ दफा रहेको छ।

४.१ प्रारम्भिक

पहिलो परिच्छेद प्रारम्भिकमा विधेयकको नाम, लागु हुने समय र परिभाषा गरी दुईवटा दफामा उल्लेख छ।

४.२ सेवाको गठन तथा संरचनात्मक व्यवस्था

दोश्रो परिच्छेदमा विशेष “सेवाको गठन तथा संरचनात्मक व्यवस्था” रहेको छ। चार दफा रहेको यस परिच्छेदको दफा ३ (१) मा सेवाको गठन हुने, र ३ (२) मा उक्त सेवा समावेशी र राष्ट्रिय चरित्रको हुनेछ भन्ने छ। दफा ४ मा अनुसन्धान विभागको संरचनाको बारेमा व्यवस्था गरिएको छ।

दफा ३ (२) मा उक्त सेवा समावेशी र राष्ट्रिय चरित्रको हुने भन्ने व्यवस्था अर्न्तगतको पहिलो व्यवस्था समावेशी हुने भनेको छ। राष्ट्रिय सभामा पेश भएको विधेयकले संविधानको धारा ४२ ले परिलक्षित र प्रत्याभुत गरेको समानुपातिक समावेशी चरित्र यस उपदफाले प्रत्याभुत गर्न नसकेता पनि समितिबाट पास हुँदा भने यसमा संशोधन मार्फत त्यसमा सुधार गर्ने कार्य भएको छ।

^७ यस विधेयकमा १०५ दफा उल्लेख भए पनि यसमा १०४ दफा मात्रै छ किन की समितिको प्रतिवेदनमा दफा १०१ पछि १०३ छ जसमा १०२ छुटेको छ।

संविधानको उक्त धाराले राज्यका निकायमा उपेक्षित, बहिष्कृत, विपन्न समुहको समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा प्रतिनिधित्व हुने भन्ने छ ।

दफा ५ मा विभागको काम, कर्तव्य र अधिकारका बारेमा व्यवस्था गरिएको छ ।⁸ विभागलाई विस्तृत कार्यादेश प्रदान गरिएको छ जस अन्तर्गत राष्ट्रिय स्वतन्त्रता, अखण्डता, सार्वभौमसत्ता, राष्ट्रिय हित जस्ता विषयको विरुद्ध हुने कुनै पनि गतिविधीको निगरानी गर्ने, सो को लागि नियन्त्रणमा रहेका व्यक्तिलाई सोधपुछ गरी सुचना प्राप्त गर्ने कार्य छ । उक्त विधेयक पेश गर्नु पर्नाको लामो कारण र उद्देश्य उल्लेख गरिए जस्तै आशयको मलुकको स्वतन्त्रता, सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रिय स्वाधीनता र राष्ट्रिय हितको रक्षा गर्न तथा राष्ट्रिय सुरक्षा र आन्तरिक सुरक्षा कायम गर्नका लागि सुचना संकलन तथा विप्लेषण गर्नका लागि १३ वटा कार्यादेश प्रदान गरेको छ ।

विभागले कुनै संघ संस्था, समूह वा व्यक्तिले नेपाल राज्यविरुद्ध वा राष्ट्रिय सुरक्षा, सरोकार वा चासोसँग सम्बन्धित विषयमा जासूसी गतिविधि गरे गराएको वा गराउने सम्भावना रहेको विषयमा सूचना संकलन गर्न वा गराउन सक्ने र प्रतिगुप्तचरी कार्य गर्न सक्ने, नेपाल राज्यविरुद्ध हुने जासूसी, अन्तरध्वंश (सबोटेज), भड्काउपूर्ण गतिविधि (सवभर्सन) सँग सम्बन्धित विषय, सीमा क्षेत्रमा हुने अवैध गतिविधि, नेपालबारे बाह्य मुलुकमा भएका प्रचार, अति विशिष्ट तथा विशिष्ट व्यक्तिको सुरक्षाको लागि काम गर्ने लगायतको विस्तृत कार्यादेश यसमा प्रदान गरिएको छ । दफा ५ (१) अन्तर्गत विभागको काम, कर्तव्य र अधिकार यस प्रकार छ :

(क) नेपालको स्वतन्त्रता, सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रिय एकता वा राष्ट्रिय स्वाधीनताको रक्षा गर्न तथा राष्ट्रिय सुरक्षा र आन्तरिक सुरक्षा कायम गर्न देहायका विषयमा सूचना प्राप्त गर्ने, सङ्कलन गर्ने र सोको विश्लेषण गर्ने,

(१) नेपाल राज्य विरुद्ध हातहतियार उठाउने वा राज्य विप्लव सम्बन्धी गतिविधि,

(२) नेपाल राज्यको विरुद्ध हुन सक्ने जासूसी (इस्पिनएज), अन्तरध्वंश (सबोटेज), भड्काउपूर्ण गतिविधि (सवभर्सन),

(३) नेपाल राज्य विरुद्ध अन्य मुलुक, संघ संस्था र व्यक्तिलाई कुनै प्रकारबाट सहयोग पुऱ्याउने कार्य,

⁸ समितिमा पास हुँदाको आधारमा । यस पुर्वको साविक विधेयकमा केही हेर फेर गरिएको छ ।

- (४) नेपाल राज्यको विभिन्न वर्ण, लिङ्ग, जात, जाति, क्षेत्र, धर्म, सम्प्रदायबीचको सुसम्बन्ध र सद्भावमा खलल पार्ने, हिंसा, घृणा, द्वेष वा अवहेलना उत्पन्न हुने कार्य,
- (५) विखण्डनकारी, सशस्त्र र भूमिगत संघ, सङ्गठनका गतिविधि,
- (६) सीमा क्षेत्रमा वा सीमा वारपार हुने अवैध गतिविधि र सीमा सुरक्षा,
- (७) राष्ट्रिय हित विपरीतका गतिविधि र राष्ट्रिय हितको क्षेत्रमा स्थायित्व तथा शान्ति र व्यवस्था कायम राख्ने काममा बिघ्न बाधा पार्न खोज्ने कुनै पनि अवाञ्छित क्रियाकलाप,
- (८) आतङ्कवादी गतिविधिसँग सम्बन्धित विषय,
- (९) अति विशिष्ट र विशिष्ट व्यक्तिको सुरक्षा,
- (१०) अन्य मुलुक विरुद्ध नेपालभित्र हुने कुनै किसिमको गतिविधि तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्था र कुटनीतिक नियोगको सुरक्षा व्यवस्थामा आँच पुग्ने विषय,
- (११) मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार, लागू पदार्थको उत्पादन, ओसारपसार वा कारोबार, संरक्षित वन्यजन्तु वा वनस्पति तथा आखेटोपहारको ओसारपसार वा कारोबार,
- (१२) सांस्कृतिक वा ऐतिहासिक महत्वको दृष्टिले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा प्रतिबन्ध लगाइएको वस्तु वा सामरिक महत्वको वस्तुको अवैध ओसारपसार वा कारोबार,
- (१३) समसामयिक विभिन्न परिस्थिति, घटना वा गतिविधि वा नेपाल सरकारले जानकारी लिन चाहेको सार्वजनिक चासो र महत्वका विषय ।

उपदफा (१) को खण्ड (ख) मा माथि खण्ड (क) मा उल्लिखित सूचना सङ्कलन गर्ने प्रयोजनको लागि विभागलाई “सुरक्षा निकाय लगायतका अन्य निकायको नियन्त्रणमा रहेका व्यक्तिसँग आवश्यकता अनुसार सोधपुछ गरी सूचना प्राप्त गर्ने” अख्तियारी प्रदान गरेको छ । त्यसैगरी खण्ड (ग) ले विभाग आफुले मात्र यस्तो गुप्तचरी तथा प्रति गुप्तचरी कार्य गर्ने होईन की अरु कसैलाई पनि यस्तो कार्य गर्न लगाउन सक्ने समेतको कार्यादेश प्रदान गरेको छ ।

सो दफाको उपदफा (२) मा माथि उपदफा (१) बमोजिम विभागले प्राप्त गरेको सूचनाको सम्बन्धमा आफुले “अध्ययन तथा विश्लेषण गरी सोको प्रतिवेदन प्रधानमन्त्री र आवश्यकता अनुसार सम्बन्धित निकायको प्रमुख समक्ष पठाउनु पर्ने” भन्ने व्यवस्था छ । यसरी प्राप्त सूचना तथा तथ्यांकको

अध्ययन, विप्लेषण गरी राज्यको हितको निमित्त प्रयोग हुन जरुरी छ । तर यो व्यवस्थाको पनि अनुगमन वा परीक्षणको भने कहिं कतै व्यवस्था गरिएको छैन ।

४.३ अनुसन्धान, गुप्तचरी (ईन्टेलिजेन्स) र प्रतिगुप्तचरी गतिविधि

परिच्छेद २ मा विभागलाई प्रदत्त कार्यादेश कार्यन्वयनका लागि यस परिच्छेद ३ को व्यवस्था गरिएको हो जस अनुसार दफा ७ (१)मा विभागलाई नेपाल सरकारले सार्वजनिक हित वा महत्वको कुनै विषयमा विभागलाई सुचना संकलन, अनुसन्धान गरी त्यसको विप्लेषण गर्न लगाउन सक्ने व्यवस्था छ ।^९ दफा ८ (१) मा दफा ७ बमोजिमको सुचना संकलन तथा अनुसन्धानको लागि माग गरीएको सुचना उपलब्ध गराएर सहयोग गर्नु पर्ने सम्बन्धित निकायको कर्तव्य हुने भनिएको छ । यस ७(१) ले निकायको कर्तव्य तोकेकोले यो व्यवस्था व्यक्तिगत नागरिकको नभए पनि व्यक्तिको निजी सुचना राख्ने जस्तो वित्तिय संस्थाहरु, ईन्टरनेट प्रदायक संस्थाहरुले व्यक्तिको निजी सुचनाको सुरक्षा गर्न सक्ने अवस्था देखिदैन । कानूनले अनतिक्रम्य भनिएका सुचनाहरु समक्ष पनि विभागका कर्मचारीको सहज पहुँच पुग्ने देखिन्छ ।

दफा ८ (२) मा सो सुचना संकलन वा अनुसन्धानका लागि त्यस्ता कर्मचारीले आफ्नो परिचय पत्र देखाएर सार्वजनिक वा निजी स्थान जहाँ पनि सहज पहुँच पाउने व्यवस्था छ । विशेष परिस्थिति जस्तो की संकटकालीन अवस्था रहेको जस्तो यस्तो अधिकारको प्रयोग जो कसैले जहिले सुकै प्रयोग गर्न सक्ने व्यवस्थाले नागरिकको संविधान प्रदत्त गोपनियताको हक, निजी आवासको हक, परिवारको हक जस्ता मौलिक हकको हनन हुन जान्छ । गुप्तचरी सेवालार्ई नियमित गर्नका लागि यस्तो सेवा गठन हुनु स्वभाविक नै मानिए पनि संविधान प्रदत्त मौलिक हकलाई संकुचित गर्ने गरी ऐन निर्माणको पहल गर्नुलाई लोकतान्त्रिक चरित्रको अभ्यास मान्न सकिदैन ।

---

^९ संशोधन पुर्व दफा ७ (१) मा विभागलाई नेपाल सरकारले कुनै विषयमा सुचना संकलन गरी त्यसको विप्लेषण गर्न लगाउन सक्ने व्यवस्था छ ।

दफा ९ को व्यवस्था प्रतिगुप्तचरी गतिविधी गर्ने गराउने सम्बन्धमा छ, जस अन्तर्गत विभागले राष्ट्रिय हित तथा सुरक्षाको विषयमा प्रतिगुप्तचरी गतिविधी सञ्चालन गर्दा आवश्यकता अनुसार रक्षात्मक, प्रतिरक्षात्मक र प्रतिकारात्मक कार्य सञ्चालन गर्न सक्नेछ” भन्ने छ। यदि विभागका कर्मचारीलाई यस्तो कार्य सञ्चालन गर्ने कार्यमा उनीहरूलाई लागेमा उनीहरू जतिसुकै वेला रक्षात्मक, प्रतिरक्षात्मक र प्रतिकारात्मक कारवाही गर्न सक्नेछन। यसको अधिक दुरुपयोग हुन गई व्यक्तिको गोपनीयताको हकमा मात्र हैन की जीवनको हक नै जोखिम रहने देखिन्छ।

“सुचना संकलन सम्बन्धी विशेष व्यवस्था” शीर्षक दिईएको दफा १० अन्तर्गत उपदफा (१) को व्यवस्था यस्तो छ:

यस ऐन बमोजिम नेपालको स्वतन्त्रता, सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रिय स्वाधिनताको रक्षा गर्न वा राष्ट्रिय सुरक्षाको निमित्त त्यस सम्बन्धी सुचना संकलन तथा प्रतिगुप्तचरी क्रियालापको सिलसिलामा अन्य माध्यमबाट सुचना संकलन गर्न सम्भव नभएमा मुख्य अनुसन्धान निर्देशकले कुनै विभागले ‘संदिग्ध वा निगरानीमा रहेका व्यक्ति, संघसंस्थाबाट सार्वजनिक सञ्चारमाध्यम वा अन्य माध्यमबाट भएको कुराकानी श्रव्य, दृश्य वा विद्युतीय संकेत वा विवरणलाई निगरानी र अनुगमन र इन्टरसेप्सन गर्न र अभिलेख गर्न सक्नेछ।¹⁰

विभागले “नेपालको स्वतन्त्रता, सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रिय स्वाधिनताको रक्षा गर्न वा राष्ट्रिय सुरक्षाको निमित्त” त्यस सम्बन्धी सुचना प्राप्त गर्ने कार्य अन्य माध्यमबाट सम्भव नभएको अवस्थामा विभागलाई लागेको अवस्थामा जो सुकै व्यक्ति वा संघ संस्थालाई जहिले पनि संदिग्ध वा निगरानीमा राख्न सकिने अवस्था विधेयकले गरेको छ, जसको लागि मुख्य अनुसन्धान निर्देशकलाई यो अख्तियारी प्रदान गरिएको छ। यस पुर्व विभागले मात्र भन्ने व्यवस्था थियो र उद्देश्य

---

¹⁰ यस ऐन बमोजिम सुचना संकलन तथा प्रतिगुप्तचरी क्रियालापको सिलसिलामा विभागले ‘संदिग्ध वा निगरानीमा रहेका व्यक्ति, संघसंस्थाबाट सार्वजनिक सञ्चारमाध्यम वा अन्य माध्यमबाट भएको कुराकानी श्रव्य, दृश्य वा विद्युतीय संकेत वा विवरणलाई निगरानी र अनुगमन र इन्टरसेप्सन गर्न र अभिलेख गर्न सक्नेछ।’ थप गरिएको व्यवस्था “नेपालको स्वतन्त्रता, सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रिय स्वाधिनतानाको रक्षा गर्न वा राष्ट्रिय सुरक्षाको निमित्त त्यस सम्बन्धी”

र कारण पनि प्रष्ट थिएन । यसरी संदिग्ध वा निगरानीमा राखिए पछि उसको सुचना तथा संचारमाथि विभागको पहुँचलाई कानुनी मानिएको छ । जवकि संविधानको धारा २८ ले गोपनीयताको हक अन्तर्गत “कुनै पनि व्यक्तिको जीउ, आवास, सम्पत्ति, लिखत, तथ्यांक, पत्राचार र चरित्र सम्बन्धी विषयको गोपनीयता कानून बमोजिम बाहेक अनतिक्रम्य हुनेछ ।” भन्ने व्यवस्था गरेको छ । यी विषयहरूमा राज्यले कानून निर्माण गरी अतिक्रमण गर्न सक्ने भएता पनि यस्ता कानूनहरू विधीशास्त्रीय सिद्धान्त अनुरूप पनि मान्य हुनुपर्छ । “नेपालको स्वतन्त्रता, सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रिय स्वाधिनताको रक्षा गर्न वा राष्ट्रिय सुरक्षाको निमित्त” भन्दै पति पत्नी, प्रेमी प्रेमिका विच भएका नितान्त निजी कुरामा पनि राज्यको अनावश्यक पहुँच कुनै पनि ढंगले उचित होईन ।

सो उपदफाको स्पष्टीकरणमा यस्तो उल्लेख गरिएको छ, ‘इन्टरसेप्सन भन्नाले सञ्चार सञ्जाललाई अनुगमन र निगरानी गरी आवश्यकताअनुसार विषयवस्तु प्राप्त गर्ने कार्य सम्भन्नुपर्छ ।’ यो व्यवस्थाअनुसार सञ्चार सञ्जाल अर्थात् टेलिफोन, इमेल, सामाजिक सञ्जालमा भएका संवादका विषयवस्तु गुप्तचरहरूले प्राप्त गर्न पाउनेछन् । अर्थात् प्रस्तुत **विशेष सेवा गठन र सञ्चालनसम्बन्धी विधेयक, २०७६** पारित भए पछि सरकारी अधिकारी वा तीनले तोकेका व्यक्तिले निगरानीमा राख्न चाहेका जो सुकै व्यक्तिको फोन सुन्ने, रेकर्ड गर्न र इमेल पढ्न र सोलाई ईन्टरसेप्ट गर्न सक्नेछन् । समितिमा छलफलको क्रममा प्रमुख प्रतिपक्षी नेपाली कांग्रेसका सांसदहरूले अदालतको अनुमतिमा मात्रै व्यक्तिको फोन ट्यापिङ गर्न सक्ने गरी गर्न विधेयकमा संशोधनको माग गरेका थिए ।¹¹ जरुरी रूपमा ट्याप गर्नु पर्दा अदालतबाट पूर्व स्वीकृति लिन सकिने व्यवस्था केही मुलुकहरूले अभ्यास गरेका छन् ।

समितिमा पास गर्दा दफा १० मा अख्तियारको दुरुपयोग नहोस भनी केही व्यवस्था थप गरिएको छ :

---

¹¹ “कांग्रेसको संशोधन प्रस्ताव : फोन ट्यापिङ अदालतको अनुमतिमा मात्र”. अनलाइनखबर, २०७६ पुष २२ गते प्रकाशित, <https://www.onlinekhabar.com/2020/01/826749>

“(२) उपदफा (१) बमोजिम सूचना सङ्कलन गर्नु अघि मुख्य अनुसन्धान निर्देशकले त्यस्तो सूचना सङ्कलन गर्नु पर्नाको आधार र कारण खुलाई लिखित रूपमा निर्णय गरी अभिलेख राख्नु पर्नेछ।”

यसरी कोही व्यक्तिको गोपनियतामा पहुँच पुर्याउँदा खेरी उसको गोपनियताको अतिक्रमण नहोस भनी यो व्यवस्था मानव अधिकारको दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण छ किन की सो गर्नु पर्नाको आधार र कारण खुलाई लिखित रूपमा निर्णय गरी अभिलेख राख्नाले जवाफदेहितामा अभिवृद्धि हुन्छ। तर यो निर्णय स्वयंको भने कहीं कतै थप परिक्षणको विषय बनाईएको छैन। बेलायत लगायत केही मुलुकमा संसदीय समितिले यसको वारेमा हेर्न सक्ने व्यवस्था छ। बेलायती संसदको Intelligence and Security Committee (ISC)¹² ले the Security Service, the Secret Intelligence Service, and the Government Communications Headquarters को खर्च, प्रशासन, निती तथा सञ्चालन (expenditure, administration, policy and operations) निरीक्षण गर्न सक्छ। यो समितिले यस्ता गुप्तचरी सेवाको सबै सूचनाहरुसम्म पहुँच प्राप्त गर्ने हैन की यसलाई जवाफदेही तुल्याउनका लागि बढी सक्रिय छ। यस्तो निरीक्षणको सम्बन्धमा बेलायत सरकारले तयार गरेको हरित पत्र (Green Paper) थप प्रष्ट पार्दछ :

*Oversight of government has a number of different purposes. These include: improving the effectiveness of the bodies being overseen; detecting and preventing poor administration, waste, abuse and arbitrary behaviour; ensuring that organisations act within their legal boundaries; informing the public of their findings. Oversight typically involves the collection and consideration of evidence, the making of judgements and recommendations based on that evidence and the communication of those conclusions to the Executive, the general public and the bodies being overseen. Oversight must be effective, but it also must be seen to be effective – in other words credible in the eyes of Parliament and the general public.*¹³

राज्यको सुरक्षा जस्तो संवेदनशील विषयमा भए गरेका सबै गतिविधीहरुलाई सार्वजनिक नगरी उक्त सूचनाहरुको सुरक्षालाई ध्यान दिई त्यस्ता निकायको गतिविधी विश्वासनीय र जवाफदेही बनाउन संसदीय समिति उत्तम विकल्प हुन सक्छ।

¹² Justice and Security Act, 2013, UK. Sect 2

¹³ Justice and Security Green Paper presented by the Secretary of State for Justice by Command of Her Majesty October 2011 P 35

संदिग्ध व्यक्तिको पत्राचारलाई निगरानीमा राखिने भने पनि विधेयककले को संदिग्ध हो भनेर तय गर्ने अख्तियारी गुप्तचर विभाग (हालको राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग)का अधिकारीहरूलाई दिएको छ। यो विषयलाई अझ स्पष्ट पार्दै यही दफाको उपदफा (३) मा भनिएको छ, 'सूचना संकलनका लागि खटिएका अधिकृतले मुख्य अनुसन्धान निर्देशकको स्वीकृति लिई त्यस्तो कम्प्युटर, टेलिफोन, मोबाइल फोन, इन्टरनेट वा दूरसञ्चार माध्यम वा सोबाट भएको दूरसञ्चारसम्बन्धी विवरण, संकेत वा सूचना उपलब्ध गराइदिन सम्बन्धित अधिकारी, निकाय वा सेवाप्रदायकलाई अनुरोध गर्नुपर्नेछ।' अर्थात् सेवा प्रदायकले पनि व्यक्तिको निजी कुराकानी विभागलाई अनिवार्य रूपमा बुझाई दिनुपर्नेछ।

विशेष सेवा विभाग अर्थात् गुप्तचर विभागलाई दिन लागिएको फोन ट्यापिङको अधिकार नयाँ व्यवस्था भने होइन। हालको विद्यमान कानुनी व्यवस्थाले पनि फोन ट्याप गर्न सक्ने अवस्था नभएको होईन। विशेष काल परिस्थितिमा अहिले पनि फोन ट्याप गर्न सक्न कानुनी व्यवस्था छ। दूरसञ्चार ऐन, २०५३ को परिच्छेद ४ मा यससम्बन्धी प्रावधान छ, संकटकालीन अवस्था वा राष्ट्रिय सुरक्षाका कारणले फोन ट्यापिङ गर्न सक्ने उल्लेख छ।¹⁴ यसरी दूरसञ्चार ऐनले निश्चित उद्देश्य र कारणका लागि सो व्यवस्था राखे पनि हालको विधेयकको व्यवस्था अत्यन्त व्यापक छ जसको दुरुपयोग जुन सुकै बखत जो सुकैको विरुद्ध हुन सक्छ।

नेपालमा विगतमा पनि फोन ट्याप गर्नका लागि अनुमति दिने प्रयास भएको थियो। २०६७ सालमा माधवकुमार नेपाल नेतृत्वको सरकारले फोन ट्यापिङ मेसिन किन्न गुप्तचरलाई बजेटसमेत दिएकोमा सो निर्णयमाथि विवाद भएपछि बजेट फ्रिज भएको थियो। नेपाल प्रहरीले समेत राष्ट्रिय सुरक्षाका लागि भनेर फोन ट्यापिङ प्रविधि खरिदको माग गर्दै आएको छ।¹⁵ यदि विधेयकको यो

दूर सञ्चार ऐन, २०५३, परिच्छेद - ४ नेपाल सरकारको विशेषाधिकार, दफा १९. नेपाल सरकारको विशेषाधिकार: (१) संकटकालीन अवस्था परी वा राष्ट्रिय सुरक्षाको कारणले खबर आदान प्रदानमा रोक लगाउनु पर्ने भएमा वा त्यस्तो खबर आदान प्रदान गर्ने प्रणालीमा नियन्त्रण गर्नु पर्ने आवश्यकता देखिएमा नेपाल सरकारले देहायका काम गर्न सक्नेछ:-

क) अनुमतिपत्र प्राप्त व्यक्तिले जडान गरेको, संचालन गरेको वा रेखदेख गरिरहेको दूरसञ्चार लाइन र दूरसञ्चार प्रणाली अस्थायी तवरमा आफ्नो कब्जामा लिने,

(ख) कुनै खास किसिमको विषय, व्यक्ति वा समुदायसंग सम्बन्धित खबर टेप गर्न, त्यस्तो खबर पठाउने व्यक्ति पहिल्याउन वा त्यस्तो खबरको प्रसारण रोकन आदेश दिने।

¹⁵ नवराज मैनाली। अदालतको अनुमतिमा फोन ट्यापिङ गर्न दिन कांग्रेस पनि तयार" नयाँ पत्रिका दैनिक, २०७६।०९।२५

व्यवस्था सहित विधेयक पास भएमा अब नागरिकका निजी मामला भन्ने कुरा बाँकी रहने देखिदैन ।¹⁶ तसर्थ फोन ट्यापिंगलाई कुन प्रयोजनको लागि गरिएको सो प्रयोजन सकिएपछि त्यसरी प्राप्त सुचना नष्ट गर्ने व्यवस्था पनि विधेयकमा हुन मनासिव देखिन्छ ।

फोन ट्यापिङ, एस एम एसमा अनधिकृत पहुँचको विषयमा नेपालको सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट एक मुद्दाको न्यायिक निरोपण गर्ने क्रममा¹⁷ व्याख्या भई नजिर समेत स्थापित भैसकेको छ । गोपनीयता कस्तो प्रकारको हक हो, सरकारले त्यसमा कुन हदसम्म हस्तक्षेप गर्न मिल्ने भन्ने विषयमा अदालतले उक्त मुद्दामा यसरी व्याख्या गरेको छ :

*गोपनीयताको हक व्यक्तिको नितान्त गोप्य र नैसर्गिक अधिकार हो । व्यक्तिको निजी काम कारवाही र गतिविधिहरूमा अनावश्यकरूपमा सरकार तथा तेस्रो पत्रबाट हस्तक्षेप नहुने प्रत्याभूति आधुनिक युगको गोपनीयताको हकको मुख्य उद्देश्य र विषय हो । गोपनीयता कुनै पनि व्यक्तिको एकलै रहन पाउने अधिकार हो । अर्थात् **Right to be let alone** भन्ने सँग सम्बन्धित छ । कुनैपनि व्यक्तिको जीवनमा सरकार तथा अन्य पक्षबाट हुने हस्तक्षेपलाई यसले पूर्णतः नकार्ने ।*

यसरी “कुनैपनि व्यक्तिको जीवनमा सरकार तथा अन्य पक्षबाट हुने हस्तक्षेपलाई यसले पूर्णतः नकार्ने” भनी नजीर कायम भै सकेको अवस्थामा गुप्तचरका हाकिमले आवश्यक ठानेमा अथवा रुचि लागेमा संदिग्ध भनेर आफ्ना जो कोही विपक्षी, नागरिक अभियन्ता, मानव अधिकारका पहरेदार वा आफ्ना अन्य प्रतिस्पर्धीको पनि फोन रेकर्ड गर्ने, इमेल-एसएमएस सम्म पहुँच राखी त्यसको व्यापक दुरुपयोग हुने हुँदा यस्तो व्यवस्थाले व्यक्तिको गोपनीयता हनन हुन जान्छ । त्यसैले सो मुद्दामा अदालतको आदेश बाहेक कसैको पनि निजी संवादको गोपनीयता संरक्षित गरिनुपर्ने व्यवस्था छ ।

थप गरिएको उपदफा १० (२) त्यस्तो सुचना संकलन गर्नु अघि मुख्य अनुसन्धान कर्ताले सो सुचना संकलन गर्नु पर्नाको आधार र कारण खुलाई लिखित रूपमा निर्णय गरी अभिलेख राख्नु पर्ने छ भन्ने छ । समितिमा संशोधन पूर्व विधेयकमा सो सम्बन्धमा कोही कसैले निर्णय गर्नु पर्ने उल्लेख थिएन । यसरी मुख्य अनुसन्धान कर्ताको तहबाट त्यस्तो सुचना संकलन गर्नु पूर्व सो को आधार र कारण

¹⁶ नवराज मैनाली । “गुप्तचरलाई फोन ‘ट्यापिङ’को अधिकार दिइदैं” नयाँ पक्रिका दैनिक, २०७६।०८।२३

¹⁷ अ. बाबुराम अर्यालसमेत वि. नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरवार, काठमाडौंसमेत निर्णय नं. ९७४० (उत्प्रेषण र परमादेश), ने का प भाग ५९, २०७४ वैशाख अंक १ (मुद्दा नं०६९ -WO-०२६८)

खुलाई लिखित रूपमा निर्णय गरी अभिलेख राख्ने कार्यले थोरै भए पनि यसमा स्वच्छन्दता हुन रोक्न मद्दत गर्ने विश्वास गर्न सकिन्छ तर उसको निर्णयलाई भने न्यायिक परिक्षणको विषय बनाईने सम्बन्धमा कहीं कतै व्यवस्था गरिएको छैन । सार्वजनिक निकायले गर्ने कार्य कानुन मुताविक भयो की भएन भनेर न्यायिक पुनरावलोकनको मार्फत परिक्षण गरिनु उपयुक्त हुन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सन्धीले प्रत्याभुत गरेका अधिकांश हकहरुलाई नेपालको संविधानमा मौलिक हक तथा सबैधानिक हकको रूपमा स्विकार गरिएको छ । हक अधिकारलाई तहगत ढंगले वर्गीकृत गर्दा सबैभन्दा माथि मौलिक हक, त्यसपछि संवैधानिक हक र ऐन प्रदत्त हकलाई राख्न सकिन्छ ।¹⁸ त्यसैले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा मानव अधिकार भनिएता पनि राष्ट्रिय कानुनमा यो तीन मध्ये जुन पनि हुन सक्छ । आफ्ना नागरिकको मानव अधिकारलाई राज्यले जति नै बढी संरक्षण गर्छ उति नै बढी त्याँहा कानुनी शासनको प्रत्याभूति हुने गर्दछ ।

नागरिकको निजी संचारमा राज्यको जर्वजस्ती पहुँच हुनु हुँदैन भन्ने मानव अधिकारको मान्य सिद्धान्त हो । केही मुलुकमा अदालतहरुले यसलाई अभ्यासमा पनि बदलेका छन् । हुन त विदेशी अदालतको फैसलाहरुको खाशै वाध्यकारी हैसियत नभएता पनि त्यस्ता हकको विधीशास्त्रीय आयामलाई बुझ्न भने उपयोगी हुन्छ । अमेरीकीको क्यालिफोर्निया जिल्ला अदालतले अपराध अनुसन्धानका लागि सम्पति सहित उसको मोवाईल फोन पनि नियन्त्रणमा लिई निजको आइफोन अनुसन्धान प्रयोजनको लागि निजको अनुहार वा औँठाछाप वा आँखाको नानी (biometrics features such as face, finger, or iris) जस्ता बायोमेट्रिक्स विशेषता वा चिन्हहरुको जर्वजस्ती प्रयोग गर्न लगाई फोन अनलक गर्नका आदेश माग गरिएकोमा यसरी जर्वजस्ती बायोमेट्रिक्सको जर्वजस्ती प्रयोग गरी फोन अनलक गर्ने कार्य अमेरीकी संविधानको चौथो तथा पाँचौ संशोधन विपरीत हुने भनी अनुमति दिन ईन्कार गरिदियो ।¹⁹ अमेरीकी अभ्यास जस्तो त्यो हदसम्मको निजत्व र गोपनियताको हक हामीकहाँ सम्भव नभए पनि निजी कुराकानी पनि पर्याप्त आधार र कारण विना, सर्वोच्च अदालतले पनि यस्तो कार्य मौलिक हक विपरीत हो भनी परमादेश समेत जारी भैसकेको

---

¹⁸ आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको (खाद्यान्न, शिक्षा, स्वास्थ्य अधिकार) सम्बन्धमा विद्यमान कानुन तथा नीतिको कार्यन्यवनमा अन्तर सम्बन्धी अध्ययन। ऋठमाण्डौ: ईन्सेक, २०७३)

¹⁹ Case 4:19-mj-70053-KAW Document 1 Filed 01/10/19, available at <https://news.justia.com/wp-content/uploads/2019/01/Judge-Says-Facial-Recognition-Unlocks-Not.pdf>

अवस्थामा सर्वोच्च अदालतको आदेशको विपरीत हुने गरी कानून निर्माण गर्न खोज्नु मौलिक हकको मात्र हनन हैन की कानुनी शासन प्रतिको राज्यको प्रतिवद्धताको समेत विपरीत हो ।

उपदफा १० (३) मा विभागले सेवा प्रदायकलाई निजी पत्राचार उपलब्ध गराउन लेखी पठाउनु पर्ने र १० (४) ले त्यस्ता सेवा प्रदायकले माग गरिएको विवरण विभागलाई उपलब्ध गराउनु पर्ने भन्ने छ । हाल विद्यमान दूरसञ्चार ऐनको विशेष अवस्था अर्थात संकटकालीन अवस्था वा राष्ट्रिय सुरक्षाको कारणले गर्न पर्ने देखिएको अवस्थामा मात्र सरकारले यस्तो गर्न सक्ने भन्ने सर्वोच्च अदालतको एक मुद्दाको रोहमा गरेको फैसलामा स्पष्ट उल्लेख छ :

*संकटकालीन अवस्था परी वा राष्ट्रिय सुरक्षाको कारणले खबर आदान प्रदानमा रोक लगाउनुपर्ने भएमा वा त्यस्तो खबर आदानप्रदान गर्ने निकायमा वा प्रणालीमा नियन्त्रण गर्नुपर्ने भएमा मात्र त्यस्तो निश्चित प्रक्रियाको अधीनमा रही अधिकार प्रयोग गर्न सकिन्छ, कल डिटेल रिपोर्ट र एस.एम.एस लिने र हेर्ने मिल्ने गर्न सकिँदैन अपराध अनुसन्धानको नाममा संकित व्यक्तिको गतिविधि हेर्ने नाममा सबैको गतिविधि र गोपनीयता उदाङ्गो बनाउनु पनि हुँदैन । त्यसकारण अनाधिकृतरूपमा लिइएको उक्त कलफोन तथा एस.एम.एस. डिटेल सदैव सुरक्षा निकायले राखिरहनु अनुपयुक्त र गैरकानूनी देखिन आउने ।*²⁰

अदालतको अनुमतिले व्यक्तिको निजी जीवनमा पहुँच पाए पनि सो जुन कामको लागि लिइएको हो सो भन्दा अन्य प्रयोजनका लागि प्रयोग हुनु हुँदैन भन्नेमा अदालतले स्पष्ट पारेको छ । दूरसञ्चार सेवा प्रदायक कम्पनीहरूले पनि आफ्ना सेवा ग्राहीको तथ्यांकहरू कानूनले निर्दिष्ट गरेको अवस्थामा मात्र उपलब्ध गराउनु पर्ने हुन्छ तर हालको दफा १० (३) को व्यवस्थाले यस्ता सेवा प्रदायकहरूलाई आफ्ना सेवा ग्राहीको निजी सूचना जहिले सुकै दिन वाध्य पारिएको छ ।

सूचना सेवा प्रदायक संस्थाहरूसँग संग्रहित Data bank मा रहेका व्यक्ति, संस्था र स्वयम् सरकारी निकायहरूको सूचना सम्म कानूनले तोकेको अन्य अनधिकृत पहुँच पुर्याई उल्लङ्घन गर्ने गलत वा आपराधिक चेष्टा गर्नु नहुने²¹ भन्दै त्यस्तो सूचनाको संरक्षण व्यक्तिको हक हितको सुरक्षाको प्रश्न नभई राज्यकै हित र सुरक्षाको हकमा समेत लागू हुने कुरा हो । राज्यको अंग निकाय वा त्यहाँ कार्य

²⁰ अ. बाबुराम अर्याल वि नेपाल सरकार, प्रकरण नं ६

²¹ माथिकै प्रकरण नं. १०

गर्ने पदाधिकारी एवं कर्मचारीहरू सम्बन्धी सूचनालाई राज्यकै अन्य अंग वा निकायले समेत सम्मान र संरक्षण गर्नुपर्ने हुन्छ, भन्ने समेत सर्वोच्च अदालतको ठम्याई छ। अदालतले त्यस्ता सुचनाको संरक्षण गर्ने राज्यको दायित्व रहेको भनी स्मरण समेत गराएको अवस्थामा सरकारले सो आदेशलाई वेवास्ता गरी संकाको भरमा नागरिकको सवै खाले सुचनामा प्रवेश पाउने गरी विधायन निर्माणको अभ्यास गरेको छ। संविधानले नै मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभुत गरिएका Privileged Communication को इन्टरसेप्सन र अन्य सुचनाको इन्टरसेप्सन एउटै अवस्थामा राख्नुले राज्यको नागरिकको मौलिक हकको अभिभाकत्व वहन गरेको देखिएन।

समितिबाट पास गर्दा थप गरिएको दफा १० (५) ले यसरी “प्राप्त विवरण, सङ्केत वा सूचनालाई मुख्य अनुसन्धान निर्देशकले आफ्नो प्रत्यक्ष निगरानीमा विश्लेषण गरी सुरक्षित राख्नु पर्नेछ।” भन्ने व्यवस्था गरेको छ। यसबाट सुचनाको दुरुपयोग हुनबाट रोकिनेछ तर यो सुचना कहिलेसम्म राखिनु पर्ने हो भन्नेमा स्पष्ट छैन। उदाहरका लागि वित्तीय क्षेत्रको सुचना, राजश्व वा कर क्षेत्रको सुचनाको चुहावट भयो भने अवस्था के हुन्छ ?

उपदफा १० (६) मा जुन उद्देश्यका लागि ती सूचनालाई लिइएको हो सो को लागि मात्र प्रयोग गर्नु पर्ने व्यवस्था छ जुन अत्यन्तै राम्रो व्यवस्था हो।²² यसरी समितिमा छलफलको दौरानमा केही जवाफदेहिताको व्यवस्था गरिए पनि त्यो पर्याप्त छैन।

४.४ केन्द्रीय निर्देशन समिति र केन्द्रीय इन्टेलिजेन्स समन्वय समिति

परिच्छेद ४ अर्न्तगत गत दफा १२ र १३ मा क्रमश केन्द्रीय निर्देशन समिति र केन्द्रीय इन्टेलिजेन्स समन्वय समिति रहने व्यवस्था छ,²³ भने केन्द्रीय निर्देशन समितिको अध्यक्ष स्वयं प्रधानमन्त्रीले गर्ने र केन्द्रीय इन्टेलिजेन्स समन्वय समितिको संयोजक मुख्य सचिव हुने व्यवस्था छ। संशोधन पूर्व केन्द्रीय निर्देशन समितिमा अर्थ मन्त्रालय लगायतका निकायको सहभागिता रहने व्यवस्था थियो।

४.५ (र४.६ देखि ४।८) सेवामा रहने पद र पदपुर्ति समिति तथा कर्मचारी सम्बन्धी अन्य व्यवस्था

²² संशोधन पूर्व यो व्यवस्था दफा १० (४) थियो।

²³ संशोधन पूर्व दफा ११ केन्द्रीय निर्देशन समिति र दफा १२ मा केन्द्रीय इन्टेलिजेन्स समन्वय समिति रहने व्यवस्था छ।

परिच्छेद ५ अर्न्तगत दफा १४ देखि २४ सम्म विभागको सेवामा रहने पद र पदपूर्ति समिति व्यवस्था छ भने परिच्छेद ६ मा उनीहरूको सरुवा बहुवा तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी व्यवस्था छ । दफा १८ को पदपूर्तिको व्यवस्था साविक निजामतिको भन्दा फरक व्यवस्था छ । लिखित परिक्षा संचालन गर्ने कार्य लोक सेवा आयोगलाई दिइएको छ भने लिखित परिक्षा उत्तिर्ण पश्चात अर्न्तवार्ताको लागि कार्यकारीको बहुमत रहेको समितिको व्यवस्था रहेको छ । त्यस्तै दफा २० को नियुक्ति प्रक्रिया पनि कार्यकारी माताहत नै हुने व्यवस्थाले यसले meritocracy भन्दा पनि आफ्ना जनले प्राथमिकता पाई यसको व्यवसायिक दक्षतामा प्रश्न उठ्न सक्छ । त्यसै गरी अनुसन्धान अधिकृत बाहेक अन्य पदपूर्तिका लागि लोक सेवाको प्रतिनिधी रहने व्यवस्था साविक विधेयकमा नरहेकोमा समितिबाट अनुमोदन हुँदा “दफा १८ को उपदफा (२) मा रहेका “पूर्तिका लागि” भन्ने शब्दहरूपछि “लोक सेवा आयोगको प्रतिनिधि समेत रहेको” भन्ने शब्दहरू थप्ने ” भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसबाट तल्ला पदहरूमा समेत नियुक्ती गर्दा हुने कार्यकारी हस्तक्षेपमा केही कमी आउने छ।

संशोधन गरीएको दफा १६ (१) को व्यवस्था यस्तो छ :

(१) सेवालार्ई समावेशी बनाउन दफा १५ को उपदफा (१) बमोजिम खुला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति हुने पदमध्ये पैतालीस प्रतिशत पद छुट्याई सो प्रतिशतलाई शत प्रतिशत मानी त्यसको तेत्तीस प्रतिशत पदमा महिलाहरूबीच मात्र र बाँकी सतसट्टी प्रतिशत पदमा उपदफा (३) बमोजिमको समूहका उम्मेदवारहरूबीच मात्र प्रतिस्पर्धा गराई पदपूर्ति गरिनेछ ।

यसरी महिलाहरूबीच मात्र प्रतिस्पर्धा गराई पदपूर्ति गर्नका लागि छुट्याइएको ३३ (तेत्तीस) प्रतिशत पदलाई महिलाहरूको विचमा मात्र शतप्रतिशत मानी विभिन्न समूहका महिला उम्मेदवारहरूबीच र बाँकी रहेको ६७ (सतसट्टी) प्रतिशतलाई महिला बाहेकका छुट्टाछुट्टै समूहका विच प्रतिस्पर्धा गराई पदपूर्ति गर्ने व्यवस्था उपदफा (२) मा गरिएको छ जसको समिक्षा उपशीर्षक “५.४ सामाजिक न्यायको हक र सेवाको गठन” गरिएको छ ।

४.९ विभागका कर्मचारीको आचरण

परिच्छेद ९ कर्मचारीहरूको आचरण सम्बन्धी व्यवस्था छ । यस परिच्छेदमा कर्मचारीको हकमा लागु हुने सबै व्यवस्थाहरू उल्लेख छ । खाशामा दफा ६४ को सरकारको आलोचना गर्न नहुने व्यवस्था

महत्वपूर्ण छ । सेवामा रहेका कर्मचारीले सरकारको विरोध गर्न नहुने सामान्य प्रचलन हो किन भने जथाभावि विरोध गरे यस्तो कार्य chain of command विपरीत हुन जान्छ । तर विभागको कार्यलाई असर नपर्ने गरी सरकारलाई सहयोग नै हुने गरी स्वच्छ आलोचना गर्न सकिने व्यवस्था भए सार्वजनिक जवाफदेहितामा अभिवृद्धि हुन्छ, जसलाई यस व्यवस्थाले निरुत्साहित गरेको छ।

४.१० विभागीय सजाय तथा पुनरावेदन

परिच्छेद १० मा विभागीय सजाय तथा पुनरावेदनको व्यवस्था छ ।

४.११ कसुर तथा सजाय

यस परिच्छेदमा कर्मचारीले गरका कसुर र सजायको बारेमा व्यवस्था गरेको छ । तर यस अध्ययनमा नागरिकको गोपनीयताको हकसँग सम्बन्धित व्यवस्थासँग सरोकार राख्ने प्रावधान अर्थात् कर्मचारीले ऐनले दिएको अख्तियारी प्रयोग गरी प्राप्त गरेको सुचना दुरुपयोग गरेमा के हुने भन्ने दफा ९१ (१) (ज) को व्यवस्थाको मात्र समिक्षा गरिएको छ जुन व्यवस्था यस प्रकार छ :

दफा १० बमोजिम प्राप्त भएको विवरण, सङ्केत वा सूचना जुन प्रयोजनको लागि प्राप्त गरेको हो सो प्रयोजनको लागि बाहेक अन्य प्रयोजनको लागि प्रयोग गरेमा वा त्यस्तो विवरण, सङ्केत वा सूचना अन्य प्रयोजनको लागि कुनै निकाय वा अधिकारीलाई उपलब्ध गराएमा,

यस्तो कार्यलाई कसुर मानिएको छ र जुन कार्यलाई यसै परिच्छेद अन्तर्गत दफा ९२ (१) (ग) मा पाँच वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था छ । कर्मचारीले आफ्नो पदीय हैसियतको कार्य सम्पादनको क्रममा प्राप्त गरेको सुचनाको दुरुपयोग गरेमा सो का लागि जवाफेहिता वहनको व्यवस्था गरिनु सहाहनीय हो जुन विधेयक प्रस्तुत गर्दाको चरणमा थिएन ।

दफा ९४²⁴ मा विभागको कर्मचारीलाई सजाय गर्न पर्ने भएमा महान्यायाधिवक्ताको राय लिई विभाग आफैले विशेष अदालतमा मुद्दा दायर गर्ने व्यवस्था छ र यसको सुनुवाई गोप्य हुने व्यवस्था छ ।

---

²⁴ संशोधन पूर्व यो व्यवस्था दफा ९६ मा रहेको थियो ।

४.१२ विविध

यस परिच्छेदमा दफा ७७ देखी १०५ सम्म ९ वटा दफा रहेको छ ।²⁵ दफा ९९ कर्मचारीले विदा स्वीकृत नगराई विदा वस्न नहुने प्रावधान रहेकोमा यसलाई भिकिएको छ । दफा ९ मा कर्मचारीले पाउने विदाको प्रकार छ । त्यस पछिका दफाहरु कर्मचारीको व्यवसायिक सुरक्षा जस्तो की श्रोत खुलाउन वाध्य नपारिने, सेवाको सुरक्षा, आफुलाई प्राप्त अख्तियारीको प्रत्यायोजन, नियम वनाउने, निर्देशिका र कार्यविधी वनाउने सम्बन्धी छन । साविक विधेयकको दफा १०७ मा यस्ता नियम, कार्यविधी तथा निर्देशिका प्रकाशमा नल्याईने भन्ने व्यवस्था थियो भने समितिबाट अनुमोदन हुँदा यो दफा भिकिएको छ तर यो व्यवस्था भने दफा १०३²⁶ मा राखिएको छ । दफा १०५ यस विधेयकको पुर्ववर्ती ऐन नेपाल विशेष सेवा ऐन, २०४२ लाई खारेज गर्ने र सो ऐन वमोजिम भएका कार्यको वचाउ सम्बन्धी छ ।

५. विधेयकको समिक्षा

हाल विद्यमान गुप्तचरी सम्बन्धी व्यवस्था गुप्तचरीसँग मात्र सम्बन्धित रहेकोले त्यसलाई प्रतिगुप्तचरी समेत कार्य गर्ने गरी विशेष सेवाको गठन गर्नका लागि आवश्यक हुने नै हुँदा सरकारले “नेपाल विशेष सेवाको गठन, संचालन सम्बन्धी कानूनलाई संसोधन र एकीकरण गर्न वनेको विधेयक, २०७६” विधेयकको कारवाही अगाडि बढाउनु सकारात्मक कार्य हो । हाल विधेयक राष्ट्रिय सभाबाट पारीत भै प्रतिनिधी सभामा विचाराधीन अवस्था छ । तसर्थ यसमा रहेको नागरिकका मौलिक हकलाई वेमनासिव वन्देज लगाउने अवस्था र जवाफदेहिताको अभावलाई उचित सम्बोधन गरी यो ऐन पारीत गर्न उचित देखिन्छ । विधेयकको उद्देश्य गुप्तचरी तथा प्रतिगुप्तचरी सम्बन्धी कार्य गरी देशको सार्वभौमिकता, राष्ट्रिय अखण्डता लगायत जोगाई नागरिकको हित गर्ने भनीए पनि संविधानले मौलिक हकको रुपमा गोपनीयताको हक र संचारको हकलाई संरक्षित गरे पनि सो को प्रतिकुल हुने गरी नागरिकमा अधिकारलाई कुण्ठित गर्ने गरी थुप्रै प्रावधानहरु यस विधेयकमा प्रस्ताव गरिएको छ । संसदमा विचाराधीन उक्त विधेयकमा नागरिकका गोपनीयता हनन हुने गरी कल रेकर्ड गर्न पाइने व्यवस्था सवै

²⁵ संशोधन पुर्व यो व्यवस्था दफा ९९ देखि दफा १०८ सम्म रहेको थियो । दफा ९९ कर्मचारीले विदा स्वीकृत नगराई विदा वस्न नहुने प्रावधान थियो ।

²⁶ विधेयक विधायन व्यवस्थापन समितिको प्रतिवेदनमा १०३ दफा उल्लेख भए पनि यो दफा खाशमा १०२ हुनु पर्ने हो किन की समितिको प्रतिवेदनमा दफा १०१ पछि १०३ छ जसमा १०२ छुटेको छ ।

भन्दा आलोच्य छ।²⁷ विधेयकमा राष्ट्रिय अनुसन्धान विभागले अदालतको अनुमतिविना नै जोसुकै व्यक्तिको फोन गोप्य रूपमा सुन्न र रेकर्ड गर्न सक्ने, ईमेल लगायतका अन्य निजी सम्वादमा असिमित पहुँच हुने प्रावधान राखिएको हुनाले यो विधेयक नागरिक अधिकारको हितमा मात्र छ र भनेर सन्देह गर्नु पर्ने प्रशस्त आधार र कारणहरु छन । त्यस्तै राज्य विप्लव जस्तो अपराधको अनुसन्धान गर्ने र जात जातिविच घृणा फैलाउने भन्ने खालको अपराधलाई एउटै टोकरीमा राखिएको छ, ²⁸ जसको दुरुपयोग हुने खतरा अध्याधिक छ ।

५.१ गोपनियताको हक र राष्ट्रिय सुरक्षा विचको द्वन्द्व

संविधानको धारा २८ ले नै नागरिकलाई मौलिक हक अर्न्तगत गोपनियताको हक प्रदान गरेको छ भने अर्को तिर आतंकवाद, विदेशी आक्रमण अथवा सत्ता विद्रोह जस्ता कार्यवाट नागरिक र राज्यको रक्षा गर्नु पनि सरकारको दायित्व हो । तसर्थ गोपनियताको हक र सरकारको नागरिकको निजी सुचना विचको सन्तुलन हालको अवस्थामा सवैभन्दा कठिन कार्य मध्ये पर्दछ । गोपनियताको हकको क्षेत्रमा काम गर्ने एक संस्थाले मानव अधिकार परिषदलाई आफ्नो सुझाव दिंदा यस सम्बन्धमा हालको अभ्यासलाई यसरी प्रस्तुत गरेको थियो :

... [P]rotection of privacy --- what is now recognized as one of the world's most widely violated human rights and which is critically vulnerable in a digital age.²⁹

यसरी विकसित होस वा अल्प विकसित देश, सवै देशमा यो विषय उत्तिकै चासोको विषय बनेको छ । तर लोकतान्त्रिक मुलुकहरुमा सुरक्षित समाज मात्र हैन न्याययुक्त समाज हुन पनि जरुरी छ भनेर स्विकार गरिएको छ ।

यस विधेयकले सरकारी अधिकारीले निगरानीमा राख्न चाहेका सो सुकै व्यक्तिको फोन सुन्न, रेकर्ड गर्न र इमेल पढ्न र हस्तक्षेप गर्न सक्नेछन कीनकी विधेयकको दफा १० भन्छ, '... नेपालको स्वतन्त्रता, सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रिय स्वाधिनताको रक्षा गर्न वा राष्ट्रिय सुरक्षाको निमित्त त्यस सम्बन्धी सूचना संकलन गर्न तथा प्रतिगुप्तरी क्रियाकलापका सिलसिलामा अन्य

²⁷ नवराज मैनाली । गुप्तचरले जोसुकैको फोन रेकर्ड गर्न र इमेल, एसएमएस पढ्न सक्ने अर्को कानून संसदमा । नयाँ पत्रिका । २०७६ पौष २२ गते ।

²⁸ परामर्शको क्रममा फाल्गुण १६, २०७६ मा संविधानविद डा विपिन अधिकारीको टिप्पणी

²⁹ International Network of Civil Liberties Organisations. "The right to privacy in the digital age" Human Rights Council adopted resolution 34/7 April 2018

माध्यमबाट सूचना संकलन गर्न सम्भव नभएमा मुख्य अनुसन्धान अधिकृतले ³⁰ कुनै संदिग्ध वा निगरानीमा रहेका व्यक्ति, संघसंस्थाबाट सार्वजनिक सञ्चारमाध्यम वा अन्य माध्यमबाट भएको कुराकानी श्रव्य, दृश्य वा विद्युतीय संकेत वा विवरणलाई निगरानी र अनुगमन र इन्टरसेप्सन गर्न र अभिलेख गर्न सक्नेछ।³¹ स्पष्टीकरणमा भनिएको छ, 'इन्टरसेप्सन भन्नाले सञ्चार सञ्जाललाई अनुगमन र निगरानी गरी आवश्यकताअनुसार विषयवस्तु प्राप्त गर्ने कार्य सम्भन्नुपर्छ।' यो व्यवस्था अनुसार सञ्चार सञ्जाल अर्थात् टेलिफोन, इमेल, सामाजिक सञ्जालमा भएका संवादका विषयवस्तु गुप्तचरहरूले प्राप्त गर्न पाउनेछन। यस दफामा उल्लेख भएका विषयवस्तुहरू "नेपालको स्वतन्त्रता, सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रिय स्वाधिनताको रक्षा गर्न वा राष्ट्रिय सुरक्षाको निमित्त त्यस सम्बन्धी सूचना संकलन गर्न तथा प्रतिगुप्तरी क्रियाकलापका" लागि सूचना संकलन गर्न त जरुरी हुन्छ। यसरी संविधानले मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभुत गोपनीयताको हकमाथि समेत सरकारले अतिक्रमण गर्न खोज्दैन। राज्यमा कुनै खाले खतरा भए त्यसको लागि अनुसन्धानका लागि सवैले सघाउनुपर्छ। पहिलो संविधान सभाको मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समितिले यस सम्बन्धमा गरेको टिप्पणी यहाँ उद्धृत गर्न सान्दर्भिक देखिन्छ।

राष्ट्रिय हित तथा सार्वजनिक हितको संरक्षणको सन्दर्भमा व्यक्तिका अधिकार गौण हुने भएकोले राज्यले राष्ट्रिय आवश्यकताको आधारमा कानून बमोजिम व्यक्तिका गोपनीयताका क्षेत्रमा पनि प्रवेश गर्न सक्छ। यस्तै कर तिर्नु प्रत्येक व्यक्तिको आधारभूत कर्तव्य भएकोले सम्पत्तिको विषय सदैव गोप्य रहन नसक्ने स्पष्ट भएकोले कानून बमोजिम सम्पत्तिको विषय व्यक्तिको निरपेक्ष गोपनीयताको विषय बन्न नसक्ने हुन्छ। राष्ट्रिय सुरक्षा, सार्वजनिक हित, कर प्रयोजन, अपराधको अनुसन्धान जस्ता अपवादका अवस्थामा व्यक्तिको गोपनीयताको हकको दावी पुग्न सक्तैन।³²

तर यस्तो सूचनाको निगरानी सरकारले आफ्ना विपक्षी विरुद्ध लक्षित गर्ने भनी संसार भर आलोचित छ। यसर्थ यस्ता निकायले गरेका कार्यहरूको संसदीय समितिको अनुगमनको दायरा भित्र

³⁰ दफा १० (१) मा थप गरिएको व्यवस्था। संशोधन पूर्वको व्यवस्था यस्तो थियो, 'संदिग्ध वा निगरानीमा रहेका व्यक्ति, संघसंस्थाबाट सार्वजनिक सञ्चारमाध्यम वा अन्य माध्यमबाट भएको कुराकानी श्रव्य, दृश्य वा विद्युतीय संकेत वा विवरणलाई निगरानी र अनुगमन र इन्टरसेप्सन गर्न र अभिलेख गर्न सक्नेछ।'।

³¹ दफा १० (१)।

³² संविधानसभा, मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समिति, संविधानसभा मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समिति विषयगत अवधारणापत्र तथा प्रारम्भिक मस्यौदाको प्रतिवेदन २०६६। सिंहदरवार, काठमाडौं

ल्याउने वारे बेलायत, अष्ट्रेलिया तथा क्यानाडामा प्रयास भएका छन ।³³ यसरी गोपनियताको हक अहिलेको विश्वमा असाध्यै उल्लंघन भएको हक हो जसलाई विशुद्ध कार्यकारीमा मात्र जिम्मा नलगाएर व्यवस्थापिका प्रति पनि जवाफदेहिता तुल्याएर सरकारको आवश्यकता र नागरिकको मौलिक हक विच सामन्जस्य राख्न सम्भव छ । मुलुकहरुले आफ्नो राष्ट्रिय सुरक्षाको नाउँमा, आतंकवादी विरुद्धको लडाई या अरु जुन सुकै नाम दिएर नागरिकको परिवारका सदस्यहरु विच भएका लगायतका जुन सुकै निजी पत्राचार वा कुराकानीमा सहज पहुँच पुर्याउने कानुन निर्माण गरी उनीहरुको गोपनियताको हकको उल्लंघन गर्ने कार्यमा बढोत्तरी हुँदै गएको अवस्थामा यस्ता निकायलाई व्यवस्थापिका प्रति उसको नितीगत तथा प्रशासनीक कारवाही र खर्च सम्बन्धमा जवाफदेही तुल्याएर मौलिक हकको रक्षा गर्दै सरकारको आवश्यकतालाई पनि सम्बोधन गर्न सम्भव छ ।

५.२ अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धीको व्यवस्था

गोपनियताको हक आफैमा free standing rights हो र परिवारका विचमा अथवा निजी मामलाका कुराकानी privileged communication हुँदा हुँदै पनि यस हकलाई व्यक्तिको जीवनसँग सम्बन्धित हकको रुपमा पनि हेरिन्छ । प्रथाजनित कानूनको रुपमा रहेको Universal Declaration of Human Rights, 1948 (UDHR, 1948) तथा International Covenant on Civil and Political Rights, 1966 दुवैमा यो हकको स्पष्ट तथा विस्तृत व्यवस्था छ । UDHR, 1948 को धारा १२ को व्यवस्था यस्तो छ^{३४} :

No one shall be subjected to arbitrary interference with his privacy, family, home or correspondence, nor to attacks upon his honour and reputation. Everyone has the right to the protection of the law against such interference or attacks.

त्यसैगरी ICCPR, 1966 को धारा १७को व्यवस्था यस्तो छ^{३५} :

³³ Patrick Birkinshaw. "Information and National Security" in *Freedom of Information: The Law, the Practice and the Ideal*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2010) P 66

³⁴ Universal Declaration of Human Rights Article 12; though it is just a declaration, it has been accepted as customary international law.

³⁵ International Covenant on Civil and Political Rights Article 17; Besides this Covenant, United Nations Convention on Migrant Workers Article 14, UN Convention of the Protection of the Child Article 16 also ensure the right to family and privacy which has binding effect as Nepal is a party to both those conventions. Besides, UN

No one shall be subjected to arbitrary interference with his privacy, family, home or correspondence, nor to attacks upon his honour and reputation. Everyone has the right to the protection of the law against such interference or attacks.

अर्थात मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र र प्रतिज्ञापत्रले व्यक्तिको (१) गोपनियता, (२) परिवार, (३) घर वा (४) पत्राचारमा स्वेच्छाचारी वा गैर कानुनी हस्तक्षेप नगरिने, त्यसैगरी उसको (५) प्रतिष्ठा एवं ख्यातिमा गैर कानुनी हस्तक्षेप नगरिने र सो गरेमा सो को विरुद्ध कानुनको संरक्षण पाउने हक हुने भनी सरकारको स्वेच्छाचारी वा गैर कानुनीकार्य विरुद्धको कानुनी उपचारको समेत प्रत्याभुत गरेको छ ।

यस्ता सन्धीहरूको व्यवस्थालाई व्याख्या गर्ने भुमण्डलीय अन्तर्राष्ट्रिय अदालत त छैन नै । यसको आधिकारीक व्याख्याता भनेको सो महासन्धी माताहत बनेको सन्धी समिति (Treaty Body) हो । ICCPR अन्तर्गतको मानव अधिकार समिति (Human Rights Commtee) ले सो धारा १७ को व्याख्या समिक्षा नं १६ (General Comment) मा गरेको छ जसमा उसले हरेक पक्ष राष्ट्रलाई नागरिकको परिवार तथा गोपनियताको हकलाई सम्मान गर्न भनेको छ ।³⁶ हुन त यो समिक्षा आफैमा धेरै पुरानो भएकाले यसलाई अद्यावधिक गर्न ढिला भैसकेको छ ।

संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाले पनि आफ्ना सदस्य राष्ट्रहरूलाई सो सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धीले गरेका व्यवस्थाहरूको सम्मान गर्नका लागि निरन्तर स्मरण गराउँदै आएको छ ।³⁷

The General Assembly calls upon all States:

(a) To respect and protect the right to privacy, including in the context of digital communication;

Conventions, many regional conventions also protect these rights viz. Article 10 of the African Charter on the Rights and Welfare of the Child, Article 11 of the American Convention on Human Rights, Article 4 of the African Union Principles on Freedom of Expression, Article 5 of the American Declaration of the Rights and Duties of Man, Article 21 of the Arab Charter on Human Rights, and Article 8 of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms; Johannesburg Principles on National Security, Free Expression and Access to Information, Camden Principles on Freedom of Expression and Equality.

³⁶ Human Rights Committee. General Comment No 16 on Right to Privacy

³⁷ Resolution adopted by the General Assembly on 18 December 2013 “The right to privacy in the digital age” UN Doc No. A/HRC/23/40 and Corr.1.

(b) To take measures to put an end to violations of those rights and to create the conditions to prevent such violations, including by ensuring that relevant national legislation complies with their obligations under international human rights law;

(c) To review their procedures, practices and legislation regarding the surveillance of communications, their interception and the collection of personal data, including mass surveillance, interception and collection, with a view to upholding the right to privacy by ensuring the full and effective implementation of all their obligations under international human rights law;

यसरी महासभाले उक्त आफ्नो प्रस्ताव मार्फत सरकारले आफ्ना नागरिकको निजी तथ्यांक सम्मको पहुँच पुर्याउनका लागि अबलम्बन गरेका कार्यविधी, अभ्यास र विधायनहरूले अन्तर्राष्ट्रिय कानुनले प्रत्याभुत गरेका दायित्वहरूको पुर्ण र प्रभावकारी कार्यन्वयन गर्न भनेको छ । त्यसैगरी मानव अधिकार परिषद र मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले समेत निरन्तर रुपमा सो विषयमा सरकारहरूलाई जिम्मेवार वन्न आग्रह गर्दै आएका छन ।

As noted by the UN Special Rapporteur on counter-terrorism, “judicial involvement that meets international standards is an important safeguard, although there is evidence that in some jurisdictions the degree and effectiveness of such scrutiny has been circumscribed by judicial deference to the executive”.³⁸

आतंकवाद विरुद्धका सं रा संघका विशेष समाधिकक्षकले आफ्नो प्रतिवेदनमा औल्याए जस्तै गोपनियताको हक विरुद्धको राज्यका गतिविधीलाई न्यायिक अंगमार्फत पनि रक्षा गर्न सकिन्छ तर कतिपय मुलुकहरूमा त्यस्ता अंगको कामकारवाहीलाई पनि कार्यकारीले सिमित तुल्याएर न्यायिक उपचारलाई पनि कमजोर बनाएका समेत दृष्टान्त छन ।

नेपालले आफु पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धीको व्यवस्थालाई आफ्नो घरेलु कानुन भन्दा माथिको दर्जा प्रदान गरेको छ । नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ (१) मा नेपाल पक्ष भएको सन्धिको व्यवस्था नेपाल कानून सरह लागु हुने र त्यस्तो सन्धीको व्यवस्था नेपाली ऐनको व्यवस्था एक आपसमा वाभिएमा सन्धिको व्यवस्था नै लागु हुने भन्ने छ । नेपाल सरकारले उक्त ICCPR, 1966 लाई हस्ताक्षर गरी व्यवस्थापिकाबाट उक्त अनुवन्धको ³⁹ अनुमोदन समेत भै सकेको अवस्थामा

---

³⁸ UN OHCHR

³⁹ यस महासन्धीलाई नेपालको आधिकारीक उल्यामा अनुवन्ध भनी उल्या गरिएकाले यस अध्ययनमा पनि अनुवन्ध भनी प्रयोग गरिएको छ ।

व्यवस्थापिका निर्मित कानून भन्दा सन्धिको व्यवस्था माथि हुने र सो को राज्यले कार्यान्वयन गर्नुपर्ने व्यवस्था स्पष्ट छ । यस्तो स्पष्ट आधार हुँदा हुँदै नागरिकको गोपनीयताको हकलाई कुण्ठित गर्ने गरी विधेयकको परिच्छेद ३ को फोन ट्यापिंग गर्ने, ईमेल लगायतका अन्य निजी पत्राचार, कुराकानीमा विभागको असिमित पहुँच, अदालतको अनुमति बेगुरै घर, कार्यालयमा निर्वाध प्रवेश, सहयोग नगरेको भनी रक्षात्मक, प्रतिरक्षात्मक र प्रतिकारात्मक कारवाही गर्न सक्ने व्यवस्थाको दुरुपयोग हुन सक्ने स्पष्ट आधारहरु छन । तसर्थ यी व्यवस्था मनासिव र न्यायिक (reasonable and just) छैनन । मौलिकको हकको अलावा नेपाल पक्ष भएको ICCPR धारा १७, बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धीको धारा १६ लगायतका अन्य अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धीले पनि प्रत्याभुत गरेको गोपनीयताको हकलाई हालको विधेयकको व्यवस्थाले संकुचित तुल्याउने देखिन्छ ।

५.३.सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित नजिर

व्यक्तिको फोन ट्यापिङ्ग, एस एम एसमा अनधिकृत पहुँको विषयमा नेपालको सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट अधिवक्ता बाबुराम अर्यालसमेत बिा नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाडौंसमेत मुद्दामा⁴⁰ व्याख्या भई नजिर समेत स्थापित भैसकेको छ । गोपनीयता कस्तो प्रकारको हक हो, सरकारले त्यसमा कुन हदसम्म हस्तक्षेप गर्न मिल्ने भन्ने विषयमा अदालतले उक्त मुद्दामा यसरी व्याख्या गरेको छ :

गोपनीयताको हक व्यक्तिको नितान्त गोप्य र नैसर्गिक अधिकार हो । व्यक्तिको निजी काम कारवाही र गतिविधिहरूमा अनावश्यक रूपमा सरकार तथा तेस्रो पत्रबाट हस्तक्षेप नहुने प्रत्याभूति आधुनिक युगको गोपनीयताको हकको मुख्य उद्देश्य र विषय हो । गोपनीयता कुनै पनि व्यक्तिको एकै रहन पाउने अधिकार हो । अर्थात् च्चनजत तय दभ भित बयिलभभन्ने सँग सम्बन्धित छ । कुनैपनि व्यक्तिको जीवनमा सरकार तथा अन्य पक्षबाट हुने हस्तक्षेपलाई यसले पूर्णतः नकार्ने ।

यसरी “कुनैपनि व्यक्तिको जीवनमा सरकार तथा अन्य पक्षबाट हुने हस्तक्षेपलाई यसले पूर्णतः नकार्ने” भनी नजीर कायम भै सकेको अवस्थामा गुप्तचरका हाकिमले आवश्यक ठानेमा अथवा रुचि लागेमा संदिग्ध भनेर आफ्ना जो कोही विपक्षी, नागरिक अभियन्ता, मानव अधिकारका पहरेदार वा

⁴⁰अ. बाबुराम अर्यालसमेत विरूद्ध नेपाल सरकार, समेत ।

आफ्ना अन्य प्रतिस्पर्धीको पनि फोन रेकर्ड गर्ने, इमेल-एसएमएस सम्म पहुँच राखी त्यसको व्यापक दुरुपयोग हुने हुँदा यस्तो व्यवस्थाले व्यक्तिको गोपनीयता हनन हुन जान्छ। त्यसैले सो मुद्दामा अदालतको आदेश बाहेक कसैको पनि निजी संवादको गोपनीयता संरक्षित गरिनुपर्ने व्यवस्था छ।

दूरसञ्चार ऐनको विशेष अवस्था अर्थात् संकटकालीन अवस्था वा राष्ट्रिय सुरक्षाको कारणले गर्न पर्ने देखिएको अवस्थामा मात्र सरकारले यस्तो गर्न सक्ने फैसलामा स्पष्ट उल्लेख छ : *संकटकालीन अवस्था परी वा राष्ट्रिय सुरक्षाको कारणले खबर आदान प्रदानमा रोक लगाउनुपर्ने भएमा वा त्यस्तो खबर आदानप्रदान गर्ने निकायमा वा प्रणालीमा नियन्त्रण गर्नुपर्ने भएमा मात्र त्यस्तो निश्चित प्रक्रियाको अधीनमा रही अधिकार प्रयोग गर्न सकिन्छ, कल डिटेल रिपोर्ट र एस.एम.एस लिने र हेर्ने मिल्ने गर्न सकिँदैन अपराध अनुसन्धानको नाममा संकित व्यक्तिको गतिविधि हेर्ने नाममा सबैको गतिविधि र गोपनीयता उदाङ्गो बनाउनु पनि हुँदैन। त्यसकारण अनाधिकृतरूपमा लिइएको उक्त कलफोन तथा एस.एम.एस. डिटेल सदैव सुरक्षा निकायले राखिरहनु अनुपयुक्त र गैरकानूनी देखिन आउने।*⁴¹ अदालतको अनुमतिले व्यक्तिको निजी जीवनमा पहुँच पाए पनि सो जुन कामको लागि लिइएको हो सो भन्दा अन्य प्रयोजनका लागि प्रयोग हुनु हुँदैन भन्नेमा अदालतले स्पष्ट पारेको छ।

दूरसञ्चार सेवा प्रदायक कम्पनीको दायित्व के हो भनेर पनि सो मुद्दामा व्याख्या भएको छ :

स्थापित अन्तराष्ट्रिय मान्यताअनुरूप दूरसञ्चार सेवा प्रदायक कम्पनीहरूले कुनै पनि व्यक्तिलाई दूरसञ्चार सेवा उपलब्ध गराउँदा सो व्यक्तिको गोपनीयताको संरक्षण तथा त्यस व्यक्तिसँग सम्बन्धित तथ्याङ्कको संरक्षणको प्रत्याभूति गर्नुपर्ने हुन्छ। कुनै निश्चित कानूनी आदेश वा अग्रिम अधिकारसहितको औपचारिक लिखतको अभावमा अरूको दबाव प्रभाव वा प्रलोभनको भरमा अर्काको सूचना दिन मिल्दैन।

यसरी दूरसञ्चार सेवा प्रदायक कम्पनीहरूले पनि आफ्ना सेवाग्राहीको तथ्यांकहरू कानूनले निर्दिष्ट गरेको अवस्थामा मात्र उपलब्ध गराउनु पर्ने हुन्छ तर हालको दफा १० (३)को व्यवस्थाले यस्ता सेवा प्रदायकहरूलाई आफ्ना सेवाग्राहीको निजी सूचना जहिले सुकै दिन बाध्य पारिएको छ।

⁴¹बाबुराम अर्याल वि नेपाल सरकार, प्रकरण नं ६

अपराध अनुसन्धानको सिलसिलामा कानूनका अधीनमा रही आवश्यक स्रोत वा क्षेत्रमा पहुँचलाई अनिवार्य ठानिए जस्तै गुप्तचरीमा पनि ठोस प्रमाणको आधारमा वैज्ञानिक तवरले पुष्टि भएको अवस्थामा यो पहुँचलाई स्वभाविक मान्न सकिन्छ। तर विभागलाई संदिग्ध लागेकै भरमा निजी सूचनामा कार्यपालिकाको अनियन्त्रित पहुँच पुर्याई दूरसञ्चार सेवा प्रदायक कम्पनीहरूलाई आफ्ना सेवा ग्राहीको तथ्यांकहरू दिन बाध्य पारिनु गोपनियताको हक विपरीतको कार्य हो। यसले कार्यपालिकालाई असिमित अधिकार प्रदान गर्छ।

सूचना सेवा प्रदायक संस्थाहरूसँग संग्रहित तथ्यांक भण्डारणमा व्यक्ति तथा संस्थाको मात्र नभएर र स्वयं सरकारी निकायहरूको समेत सूचना रहने हुनाले त्यस्तो सूचनाको संरक्षण व्यक्तिको हक हितको सुरक्षाको प्रश्न मात्र नभई राज्यकै आफ्नो हित र सुरक्षाको हकमा समेत लागू हुने कुरा हो। राज्यको निकाय वा त्यहाँ कार्य गर्ने पदाधिकारी एवं कर्मचारीहरू सम्बन्धी सूचनालाई राज्यकै अन्य अंग वा निकायले समेत सम्मान र संरक्षण गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसको उल्लङ्घन गर्ने गलत वा आपराधिक चेष्टा गर्नु नहुने भनी त्यस्ता सूचनाको संरक्षण गर्ने राज्यको दायित्व रहेको भनी अदालतले थप स्पष्ट पारेको छ।

यसरी सर्वोच्च अदालतले न्यायिक निरोपणको क्रममा व्यक्तिको पत्राचार वा कुराकानी माथि जथाभावी हस्तक्षेप नगर, उसलाई अरुलाई हानी नपुर्याई उसको संसारमा रमाउन देउ भनी आदेश जारी गरीसकेको अवस्थामा कसैलाई शंका लागेकै भरमा जो कोही नागरिकलाई संदिग्ध ठानी उसको फोन, ईमेलमाथि वेमनासिव पहुँच राख्नु मौलिक हकको बर्खिलाप मात्र नभएर मानव अधिकारको प्रचलित सिद्धान्तका विपरीत कार्य हो।

गोपनियता हकको सम्बन्धमा युरोपेली समुदायमा स्विकार्य अवधारणा भनेको उसलाई आफ्नो संसारमा आफुलाई एक्ले वाँच्न दिनु हो (The Right to Privacy is the right to be let alone to live one's own life with the minimum degree of interference.)⁴² विस्तृत अर्थमा व्यक्तिको घर, परिवार, वासस्थान, पत्राचार, मर्यादा केहीमा पनि अतिव्रमण हुनु हुँदैन भन्ने हो। जसलाई तल दिइएको छ :

---

⁴²Nordic Conference Rights to Privacy in May 1967 A H Robertson (ed). Privacy and Human Rights p 31 (1972 <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2013/06/Right-to-privacy-seminar-report-conclusions-1967-eng.pdf>)

In expanded form, this means: The right of the individual to lead his own life protected against:

- (a) interference with his private, family and home life;
- (b) interference with his physical or mental integrity or his moral or intellectual freedom;
- (c) attacks on his honour and reputation;
- (d) being placed in a false light;
- (e) the disclosure of irrelevant embarrassing facts relating to his private life;
- (f) the use of his name, identity or likeness;
- (g) spying, prying, watching and besetting;
- (h) interference with his correspondence;
- (i) misuse of his private communications, written or oral;
- (j) disclosure of information given or received by him in circumstances of professional confidence.⁴³

यी हकहरु निरपेक्ष नभएर सार्वजनिक हितका लागि भने कानून वमोजिम नियम गर्न सकिने हुन। तथापि व्यक्तिको आफ्नो निजत्व विरुद्धको अनधिकृत हस्तक्षेप विरुद्धको अधिकारको रूपमा रहेको गोपनियताको हक ज्यादै विस्तृत रहेको छ। यसरी सभ्य समाजमा व्यक्तिको निजत्वलाई उच्च स्थान दिइएको हुन्छ। प्रशासनिक अख्तियारी प्रयोग गर्ने अधिकारीलाई शंका लाग्दैनमा यस्तो हकलाई सिमित तुल्याउनु हुँदैन।

५.४ सामाजिक न्यायको हक र सेवाको गठन

---

⁴³ Nordic Conference of Jurists in May 1967A H Robertson (ed). Privacy and Human Rights p 31 (1972)

नागरिकको मौलिक हक अर्न्तगत गोपनियताको हकलाई कुण्ठित गर्ने गरी र धेरै हदसम्म जीवनको हकलाई समेत सिमित तुल्याउने गरी प्रस्तुत यो विधेयकमा सामाजिक न्यायको हकलाई भने सम्बोधन गरेको छ । शुरुमा विधेयक प्रस्तुत हुँदा समानुपातिक प्रतिनिधित्वको हकलाई उचित ढंगले संबोधन गरिएको थिएन । विधेयकको दोश्रो परिच्छेद “विशेष सेवाको गठन तथा संरचनात्मक व्यवस्था” अर्न्तगत दफा ३ (२) मा उक्त सेवा समावेशी र राष्ट्रिय चरित्रको हुनेछ भन्ने छ । उक्त सेवा समावेशी र राष्ट्रिय चरित्रको हुने भनिए पनि यो व्यवस्थाले नेपालको संविधानको धारा ४२ ले प्रत्याभुत गरेको समानुपातिक समावेशी चरित्रको सेवा निर्माणको प्रत्याभुति गर्न सकेको थिएन । संविधानको उक्त धाराले राज्यका निकायमा उपेक्षित, बहिष्कृत, विपन्न समुहको समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा प्रतिनिधित्व हुने भन्ने स्पष्ट किटान गरेको छ । संशोधन पछिको विधेयकको दफा १६ (२) मा महिलालाई सात समुहमा बाँडीएको छ :

क्रससंख्या	समुह	प्रतिशत
(क)	दलित	तेह्र प्रतिशत
(ख)	आदिवासी जनजाति	सत्ताइस प्रतिशत
(ग)	खस आर्य	तीस प्रतिशत
(घ)	मधेसी	सत्र प्रतिशत
(ङ)	थारु	पाँच प्रतिशत
(च)	मुस्लिम	चार प्रतिशत
(छ)	पिछडिएको क्षेत्र	चार प्रतिशत

त्यसगरी सो समावेशी तर्फको ६७ प्रतिशतलाई सय प्रतिशत मानी निम्न सात समुहमा विभाजन गरिएको छ ⁴⁴

क्रससंख्या	समुह	प्रतिशत
(क)	दलित	सत्र प्रतिशत
(ख)	आदिवासी जनजाति	चौतीस प्रतिशत

⁴⁴ दफा १६ (३)

(ग)	विपन्न खस आर्य	दश प्रतिशत
(घ)	मधेसी	बाइस प्रतिशत
(ङ)	थारु	सात प्रतिशत
(च)	मुस्लिम	पाँच प्रतिशत
(छ)	पिछडिएको क्षेत्र	पाँच प्रतिशत

विधेयक प्रस्तुत गर्दा धारा ४२ को सामाजिक न्यायको हकलाई वेवास्ता गरीएकोमा संशोधन पश्चात सामाजिक न्यायको हिसावले भने यो विधेयक सवल नै देखिन्छ ।

५.५ विधेयकको समग्र पक्ष

परम्परागत साँगुरो दायराको गुप्तचरी निकायलाई राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय दुवै स्तरमा कार्य गर्न सक्ने गरी, आतंकवाद विरोधी गतिविधीमा संलग्नहरुको निगरानी गर्ने गरी वलियो विभाग निर्माणको लागि विधेयक ल्याईनु राम्रो पक्ष हो । अनुसन्धान विभाग स्वयं कार्यकारी प्रमुख माताहत राख्नु उपयुक्त हो होईन पर्याप्त छलफल नै नगरी कार्यकारी माताहत यो विभाग ल्याउनुले कार्यपालिका गुप्तचर निकायलाई कार्यगत रुपमा स्वतन्त्र राख्न भन्दा पनि आफु मातहत राखी निर्देशित विभाग निर्माण गर्न खोजेको हैन भनी उब्जेको शंका निवारण भैसकेको छैन । तथापि गुप्तचरी कार्य गर्ने निकाय र सो सम्बन्धी नीति निर्माणमा सहयोग पुर्याउने स्वतन्त्र अलग अलग निकाय गठन गर्न सक्ने यस्तो संस्था कार्यकारीको छायाँवाट मुक्त भई व्यवसायिक रुपमा कार्य गर्न सक्नेछन । अथवा कार्यकारी प्रमुखको माताहत ल्याईए पनि यसको नितीगत, प्रशासनिक र खर्चको सम्बन्धमा संसदसँग जवाफदेही तुल्याएको अवस्थामा पनि विधेयकको उद्देश्य हासिलमा शंका उब्जने अवस्था आउँदैन । समग्रमा विधेयकको दफा ८, ९ र १० का व्यवस्थाहरु नागरिकको मौलिक हक विपरीतका व्यवस्था छैनन। यसको अलावा विभाग राजनैतिक दवाव र प्रभाववाट पनि मुक्त छ भन्ने कुराको थप सुनिश्चिता हुन जरुरी छ । माथिल्लो तहको नियुक्ति प्रक्रियामा पनि कार्यकारीको हस्तक्षेप देखिन्छ, जसले व्यवसायिक भन्दा पनि निर्देशन मुखी विभाग निर्माण गर्न मद्दत पुग्दछ । कतिपय अपराध अनुसन्धानको क्रममा कुनै सरकारी वकिल वा मातहत प्रहरी कार्यालयको सिफारिसमा मात्र यस्ता विषयमा हात हाल्ने व्यवस्था समेत कहिं कतै छैन ।

राष्ट्रिय हित विपरीतका गम्भीर प्रकृतिको अपराधमा विभागले सुचना संकलन गर्नु स्वाभाविक हो तर राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक गतिविधि र राष्ट्रिय हितको क्षेत्रमा स्थायित्व तथा शान्ति र व्यवस्था कायम राख्ने काममा विघ्न बाधा पार्न खोज्ने कुनै पनि अवाञ्छित क्रियाकलापमा यसले हात हाल्न सक्दछ। यतिमात्र नभई समसामयिक विभिन्न परिस्थिति, घटना र गतिविधि तथा नेपाल सरकारले जानकारी लिन चाहेको सार्वजनिक चासो र महत्वको विषयमा पनि सहज रूपमा यो विभाग टाँसिन सक्दछ।⁴⁵ जसले गर्दा यो विधेयक दुरुपयोग हुन सक्ने खतरा उत्तिकै छ जसलाई रोक्न आवश्यक सोच राखिएको देखिदैन।

६. सुभावहरु

मुलुकको सार्वभौमिकता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रिय स्वाधिनता, राष्ट्रिय सुरक्षा र हित (sovereignty, territorial integrity, national independence, national security and national interest) जस्ता विषयमा विशेष सेवाको गठन, सञ्चालन सम्बन्धी कानून अद्यावधिक गर्न आवश्यक हुने हुँदा यस विधेयक धेरै नै महत्वपूर्ण छ। तथापि सुचना इन्टरसेप्सन कुन हद सम्म गरिने हो, कहिले सम्म गर्न सकिने हो, के उद्देश्य प्राप्तिको लागि गर्न सकिने हो लगायतका विषयमा विधेयकले न त उद्देश्य प्रष्ट पारेको छ, न त त्यसका लागि सामान्य मार्गदर्शन समेत गर्ने सकेको छ। विधेयकका व्यवस्थाहरु खाशगरी दफा ८, ९ र १० का व्यवस्थाहरु नागरिकको मौलिक हक विपरीतका व्यवस्था भएकाले मौलिक हकको व्यवस्थाको विपरीत नहुने गरी संशोधन गर्नु पर्ने हुन्छ, जसको लागि निम्न अनुसारको सुभाव प्रस्तुत गरिएको छ :

१. विधेयकको दफा १० ले इन्टरसेप्सनको वैध उद्देश्य (legitimate aim) स्पष्ट पारेको छैन जसले गर्दा संविधान प्रदत्त मौलिक हकको उपभोगलाई यसले संकुचित गर्दैन भनी प्रत्याभुत भएको छैन। त्यस्तै कुन अवस्थामा इन्टरसेप्सन आवश्यक वा अत्यावश्यक (Necessity or of urgent necessity) हुने हो भन्ने सम्बन्धमा पनि विधेयक स्पष्ट छैन। मात्रै केही आधारहरु दिईएको छ, जो आफैमा वस्तुनिष्ठ नभएर मनोगत (only subjective not objective) हुन। सो मा थप स्पष्टता पार्नु पर्ने। अन्यथा राष्ट्रिय

⁴⁵ परामर्शको क्रममा फाल्गुण १६, २०७६ मा संविधानविद डा विपिन अधिकारीको टिप्पणी

हितसँग जोडिएको विषयमा हैन की सरकारको हितसँग जोडिएको विषयमा यो विधेयकको प्रयोग हुन सक्ने खतरा रहन्छ । साथै त्यसरी ईन्टरसेप्ट गर्नका लागि अदालतको पुर्व अनुमति लिने व्यवस्था राख्न उपयुक्त हुने ।

२. ईन्टरसेप्सन सम्बन्धी अधिकार प्रयोग गर्ने मामलामा कुनै पनि न्यायिक निकाय वा स्वतन्त्र निकायको अख्तियारी (warrant) को व्यवस्था नगरिनुले शक्ति केन्द्रित हुन गएको छ । विभागको मुख्य अनुसन्धान अधिकृतको अधिकार सन्तुलन र नियन्त्रणको (check and balance) दृष्टिकोणले पनि उपयुक्त नभएकाले अर्थात निजको निर्णयलाई चुनौति दिईने अधिकार न्यायालय लगायत कसैलाई पनि अख्तियारी नदिईएकोले सो कार्यको न्यायिक परिक्षण हुने व्यवस्था गर्न उचित हुने । बरु न्यायिक परिक्षणको क्रममा सबै सुचना सार्वजनिक सुचना नगरी बन्द ईजलाशमा सुनुवाई गर्न सकिने,

३. प्रत्यक्ष रूपमा गोपनियताको हक, पारिवारिक हक, सञ्चारको हकसँग र अप्रत्यक्ष रूपमा जीवनको हकसँग जोडिएको नागरिकको मौलिक हकमा असर पुग्ने गरी हुने इन्टरसेप्सन पश्चात प्राप्त हुने सुचना तथा तथ्यांकको उचित सुरक्षा (sufficient safeguard) को प्रत्याभुती विधेयकले दिएको छैन । यस पुर्वको कल डिटेल, एम एस एस लगायतका विषयको सुरक्षामा समेत सर्वोच्च अदालतबाट समित रीट जारी भैसकेको अवस्थामा सो रीटलाई समेत सम्मान गर्दै जुन प्रयोजनको लागि सुचनाहरु संकलन गरीएका हुन त्यसको दुरुपयोग नहुने र ती सुचना अनन्तकालका लागि नरहने समेत व्यवस्था गर्ने गरी उचित सुरक्षा र (required safeguard) को व्यवस्था गर्ने र विभागको जवाफदेहिताको (accountability of department) प्रत्याभुति गर्ने,

४. सुभाष नं ३ कै सम्बन्धमा अनुसन्धान विभाग स्वयं कार्यकारी प्रमुख माताहत ल्याईसके पछि यस्तो संस्था कार्यकारीको छायाँवाट मुक्त भई व्यवसायिक रूपमा कार्य गर्न सक्ने वनाउनको लागि विभागको कम्तिमा पनि नितीगत, प्रशासनिक र खर्चको सम्बन्धमा संसदसँग जवाफदेही तुल्याउने,

५. सामान्य कार्यविधी अर्न्तगत नियमित कानुनद्वारा नै नियमित हुने विषयलाई विशिष्ट प्रकृतिको मुद्दाको रूपका राख्दा त्यसले नागरिकलाई थप क्षति पुर्याउने हुँदा सो तर्फ पनि पर्याप्त विमर्श गरी यसको क्षेत्राधिकारमा पुर्नविचार गर्नु पर्ने । यस्ता विषयहरु सरकारी वकिल वा नेपाल प्रहरीले सिफारीसमा मात्र गर्ने व्यवस्था राख्न उचित हुने,

६. गुप्तचरी तथा प्रति गुप्तचरी कार्यका लागि सरकारले अह्राएको काम गर्नुको अलावा विभाग सरकारको सल्लाहकारी निकायको रूपमा पनि कार्य गर्न सक्ने गरी यसको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने तर्फ पनि विधेयकमा व्यवस्था गर्ने,

७. माथिल्लो तहको नियुक्ति प्रक्रियामा पनि कार्यकारीको हस्तक्षेप देखिन्छ, जसले व्यवसायिक भन्दा पनि निर्देशन मुखी विभाग निर्माण गर्न मद्दत पुग्दछ । सो लाई व्यवसायित दक्षता र meritocracy को आधारमा हुने व्यवस्था गर्ने ।

अन्तमा

राष्ट्रिय हित तथा सार्वजनिक हितको संरक्षणका सन्दर्भमा व्यक्तिका अधिकारलाई सिमित तुल्याउन त सकिन्छ नै तर त्यस्ता प्रकृया वा निर्णयको भने न्यायिक पुनरावलोकनको विषय वन्नु पर्छ किन की कुराकानी वा अभिव्यक्ति पत्राचार लगायतका विषय मौलिक हकको विषय हुन । त्यसको लागि विधेयकमा मुख्य अनुसन्धानकर्ताको निर्णय -दफा १० (२) लाई पनि जवाफदेही तुल्याउनु जरुरी छ । यो विधेयकलाई विशेष सेवाको गठन र सञ्चालनका सम्बन्धमा हेर्दा एउटा राम्रो विधेयकका रूपमा लिन सकिन्छ । तर यसका कमीकमजोरीहरु खाशगरी नागरिकको संविधान प्रदत्त संचार तथा गोपनियताको हकलाई कुण्ठित गर्ने, कार्यकारीले यसको दुरुपयोग गर्न सक्ने, साथै जवाफदेहिताको अभाव जस्ता व्यवस्थाले विधेयकको आधारभूत उद्देश्यलाई कमजोर बनाउन सक्ने उक्तिकै सम्भावना देखिन्छ । तसर्थ पनि यो विधेयक प्रतिनिधी सभाले अन्तिम रूपमा अनुमोदन गर्नु पूर्व विधेयकले तय गरेको मुलुकको सार्वभौमिकता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रिय स्वाधिनता, राष्ट्रिय सुरक्षा र हितका लागि गुप्तचरी तथा प्रतिगुप्तचरी कार्य पनि गर्न सकिने अनि नागरिकको सञ्चार, अभिव्यक्ति तथा गोपनियताको हक पनि उपभोग गर्न बाधा उत्पन्न नहुने गरी यसमा संशोधन हुन बाञ्छनीय देखिन्छ । एकातिर सामान्य कार्यविधीको विषय पनि यस्तो गम्भीर प्रकृतिको विषय अर्न्तगत राखिएको छ जसको अधिक दुरुपयोग हुने खतरा छ भने अर्को तर्फ सुचनाको दुरुपयोग हुन गई अर्थतन्त्र समेतमा गम्भीर असर पर्न जाने सम्मको खतरा रहीरहन्छ ।

समाप्त